

ILJA SRUBAR

Mannheim „tervezett szabadsága” és a radikális liberalizmus

Két kiút a totalitárius társadalomból

Jan Patocka jegyzi meg egy ízben az „Eretnek esszék a filozófia történetéhez” című művével összefüggésben, hogy a jelen modernsége még mindig a 18. század eszméiből él. Valóban, ez a szellemtörténetre vonatkozó kijelentés váratlan igazolást nyert a társadalmi gyakorlatból a kelet- és közép-európai posztoszocialista fordulatban. A létező szocializmus szétesése és átépítése a liberalizmus reneszánszával jár együtt, amelyet a posztoszocialista átalakulás ideológiájának nevezhetünk. Ha ez a reneszánsz a kommunista uralom alatt az ellenzékiek körében a „civil társadalom” meglehetősen homályos fogalmához kötődött is – értelemszerűen egy nem-polgári felsőbbség ellen szerveződő polgári társadalom koraliberális harci fogalmához kapcsolódván¹ –, úgy ez az értelmezés a fordulat után hamar megváltozott a friedmanni monetarizmus, illetve a hayeki politikai filozófia javára. Miután a piacgazdasági reformok kedveznek neki, az önszervező piaci történésekbe való állami és szociális beavatkozás² e radikális kritikája logikus és sikert ígérő eszmei vezérfonalnak látszik, amely utat mutat a szocialista tévelygésből vissza a normális társadalomhoz.³

Ebben a perspektívában újra aktualitást nyer a liberalizmus és a totalitárius társadalom viszonyának problémája. A társadalmi rend e két típusa közötti összefüggésnek nemcsak a nyugat-európai társadalmak történetének bizonyos szakaszaira nézve van jelentősége, hanem a posztoszocialista országok továbbfejlődésének fontos tényezőjeként európai, illetve globális méretekben is hatással lesz a jövőre. Ézáltal Mannheimnek erről az összefüggésről adott elemzése, kordiagnózisa is, új, aktuális vonatkozást nyer. Igaz, Mannheim inkább azokkal a problémákkal igyekszik számot vetni, amelyeket a liberalizmusról a

tervezésre való átállás hoz magával; de mit tanulhatunk a tervezésből a liberalizmusra való mai átmenetből? Nem éppen a szocialista kísérlet vége a bizonyíték arra, hogy szemléletmódja téves volt, amint neoliberais ellenfelei mindig is állították?⁴

Ha a liberalizmus és a totalitárius társadalom összefüggéséhez közelítünk, az első ösztönzés, amit Mannheimtól kapunk, egyszerre ideológiakritikai és historicista: a kérdéses összefüggést nem a tantételek harcának síkján kell vizsgálnunk, hanem a konkrét társadalmi hatások síkján. A liberalizmus és a totalitárius diktatúrák így a társadalmi rend problémáira adott megoldásoknak tekinthetők, amelyek konkrét történeti helyzetekre reagáltak, s amelyek egyszersmind e megoldások társadalmat strukturáló hatásainak termékei is. Csak így ismerhető fel, hogy mennyiben léteznek egy adott társadalom feltételei között még mindig – vagy újra – azok a problémák, amelyekre a totalitárius diktatúrák adtak választ, és hogy a történetileg rendelkezésre álló „szociotechnikák” repertoárjából melyek segítenének abban, hogy ezeket a problémákat elkerüljük.

Ezenközben nem szabad vonakodni attól – mondja Mannheim –, hogy megvizsgáljuk, milyen technikákat alkalmaztak a diktatúrák a szociális problémák leküzdésére, ha egyszer megállapítást nyer, hogy a célul kitűzött, illetve megőrzendő demokráciának is hasonló problémákkal kell megküzdenie, amelyek léteben fenyegetik.⁵

Mannheim tehát az ilyen válsághelyzetek megítéléséhez kritériumokat, illetve leküzdésükhöz eszközöket keresve vizsgálja a liberalizmusból a totalitárius diktatúrákba való átmenetet, miközben az utóbbiakat közismerten az előbbieket diszfunkcionális hatásaira adott reakcióként határozza meg. Mannheim meglehetősen differenciálatlanul kezeli a liberalizmust, amint ezt többször megállapították⁶ (nem tesz mindig világos különbséget a liberalizmus eszmei fejlődése, illetve politikai és gazdasági formája között, eltérő szociális hatásukat a „laissez faire liberalizmus” általános fogalma alá vonja), elemzésében mégis léteznek olyan mozzanatok, amelyek az általa vizsgált összefüggést plauzibilissé teszik. Ez annál is inkább igaz, mert elemzései összeegyeztethetők a szociológiai és történeti kutatás más mérvadó eredményeivel.⁷

Szeretném e helyütt Mannheim nézeteit röviden felvázolni, kiemelve néhány olyan pontot, amelyek a posztzocialista átalakulási folyamat szempontjából is érdekesek lehetnek.

Mannheim a modernséget a társadalmi differenciálódás folyamataként és a társadalom ezzel összefüggő folyamatos átalakulásaként fogja fel: a „laissez faire liberalizmusból” (a korai kapitalizmusból) a magas komplexitású, s ezért koordinációt igénylő, tervezett társadalomba való átmenetként. A totalitárius diktatúrák részleges megoldást jelentő próbálkozások, amelyek ennek az átalakulásnak a dezintegratív tendenciákra reagálnak a tömegtársadalmi fejlődés szakaszában. A liberalizmus és a totalitárius diktatúrák összekapcsolódása Mannheim számára nem közvetlen, hanem a tömegdemokráciák/tömegtársadal-

mak köztes fázisán keresztül történik. E fogalommal Mannheim a parlamenti pártdemokráciákat jelöli, a két háború közti időszak monopolkapitalizmusában. A társadalmi átalakulási folyamatot elemezve Mannheim a racionális és irracionális (a rendszert fenyegető) tendenciák egymás ellen ható dialektikus játékát kívánja feltárni, a folyamatban közreműködő modernizáló és racionalizáló erőket, egyszersmind a folyamat dezintegratív hatásait.

Ez az eljárás lehetővé teszi Mannheim számára, hogy a modernség alapjaiként méltassa azoknak az eszméknek és a velük összefüggő társadalmi változásoknak az emancipatív hatását, amelyeket „laissez faire liberalizmusnak” nevez. A piaci mechanizmus az egyéneket árutulajdonosként formálisan egyenlő gazdasági polgárokká változtatja, szétrombolja a hagyományos rendi társadalmi kötelékeket. Az ezzel együtt járó formális jogegyenlőség alapozza meg a politikai képviselőre vonatkozó igényt. E két mozzanat váltja ki a társadalom „fundamentális demokratizálódásának” tendenciáját, amelynek döntő szerep jut az átépülési folyamat különböző konfigurációiban (Mannheim 1967: 51 sk). A szociotechnikák síkján a liberalizmus a parlament intézményében létrehozta a konfliktusok megoldásának olyan eljárását, amely megfosztja az érdekkonfliktusokat drámaiságuktól, normalizálja őket és megnyitja az utat diszkurzív-konszenzuális megoldásuk előtt (Mannheim 1967: 387 sk). Ezt a piac integratív funkciója teszi lehetségessé: fölösleges immár az egyéni cselekvést beágyazni általánosított, mindenkitől elfogadott normatív rendszerbe, általános morálba. Az álláspontok pluralitása és partikularitása így a piac feltételei között már nem szükségképpen dezintegratív hatású. Az integratív funkciók sokkal inkább egyfajta „szubsztanciális racionalizálásra”, valamint „önracionalizálásra” hárulnak, azaz széles rétegek fegyelmezésére helyeződnek át – ez a racionális piaci feltételekhez való kényszerű, hosszú távú alkalmazkodásuk eredménye⁷. E változás következménye egyrészt a társadalom dezideologizálódása, amely a vélemények pluralizmusa iránti liberális toleranciában fejeződik ki (Mannheim 1967: 67–70). Másrészt felmerül annak szükséglete, hogy kompenzálják az értelemmel bíró, tehát normatív integráció eltűnését – Mannheim szerint tipikusan ilyen szerepet tölt be a nacionalizmus és a szocializmus (Mannheim 1970: 26).

Mannheimnek az a megállapítása, hogy a normatív integrációt a piac és a munkamegosztás integratív mechanizmusai váltják fel, egybecseng a liberális teoretikusok (Hayek és Friedmann) szemléletével, de akár Marx vagy Durkheim szociológiai elemzéseivel is⁸. Am éppen az ő szociológiai elemzéseik mutattak rá a liberális kapitalizmus által beindított társadalmi változás visszas oldalaira is. Mannheim úgy véli, hogy a változás szociális hatásainak ambivalenciájában strukturálisan bennerejlik a totalitárius diktatúra lehetősége (Mannheim 1967: 3 skk), még ha nem is osztja a marxista hagyomány radikális felfogását, miszerint szükségszerűen következik be ez a fejlemény.⁹ A demokratikus rezsimek „átbillenése” totalitárius diktatúrákba Mann-

heim szerint csak lehetőség, amely benne rejlik a nyugati ipari államok fejlődésében a tömegdemokrácia felé (Mannheim 1967: 71 skk; 1970: 127 skk).

Mannheim megfigyelte, miként megy át a liberális indíttásra mozgásba jött individualizálódás az életvezetés oly mértékű atomizálódásába, amely még a Marx idejében kialakult osztályellentétet is hovatovább felülmúlja (Mannheim 1976: 71 skk, 395). A munkamegosztás differenciálódása a hagyományos osztályhovatartozás szerint besorolhatatlan foglalkozási csoportokat és rétegeket (alkalmazottakat) teremt; az osztálykötött ideológiák az álláspontok pluralizmusává bomlanak fel, az erősödő individualizálódás pedig a morális és normatív tartalmak kiüresedéséhez, s mindez együtt a társadalom eltömegesedéséhez vezet. Ezen Mannheim olyan állapotot ért, amelyben annyira meglazul az egyének kötődése az érdekcsoportokhoz, hogy már nem léteznek stabil véleményformáló csoportok és választói közösségek, hanem a választók magatartását ingadozó hangulati hullámzások határozzák meg (Mannheim 1967: 53).¹⁰ A társadalmi síkon tapasztalt normatív dezintegráció a szubjektív átélésben a személyiség dezintegrálódásában csapódik le (1967: 24), azzal a következménnyel, hogy lazul az önracionalizáció, ami az irracionális (tehát nem rendszerkonform) magatartás tendenciáját mozdítja elő. Ezt az anómikus állapotot, amelyet Mannheim a tömegtársadalom „szervezetlen bizonytalanságaként” ír le, felerősíthetik a gazdasági válságok. A normatív orientációk bizonytalanságához akkor a társadalomszerkezet síkján egy státusbizonytalanság is társul, illetve státusfenyegetettség, amely a társadalmi felemelkedés gazdasági blokádjából és a társadalmi lesüllyedés miatti aggodalomból fakad. Mannheim szerint ez is fokozza az irracionális és agresszív cselekvés iránti készséget. A „szervezetlen bizonytalanság” leküzdésének szükségletéből ered azután az irracionális alternatívák keresése, amelyek felszámolnák az anómia állapotát.¹¹

Ezekkel a dezintegratív, a „laissez faire liberalizmusra” visszavezethető tendenciákkal a tömegdemokratikus fejlődésben olyan szabályozási technikák állnak szemben, amelyeket a tömegtársadalom funkcionális ekvivalens megoldásokként¹² szegez szembe a fenyegető dezintegrációval. Mannheim kimutatja, hogy a társadalmi integrációs mechanizmusoknak ez az áthelyeződése a normatívról a szociáltechnikai síkra egy társadalomszerkezeti „cultural lag”-hatást eredményez. Ez abban áll, hogy a formális racionalitáson nyugvó szabályozó technikák rendszerint sokkal gyorsabban fejlődnek ki, hogysen azt a szabályozottak normatív beállítódásainak fejlődése a pozitív alkalmazkodás értelmében követni tudná (Mannheim 1967: 48 skk).¹³

Mannheim szerint nagyjából három síkon zajlik le ez a szabályozás. Az első a monopóliumképződés, valamint a tőke és munka koncentrációja; a második az uralom és a gazdaság bürokratizációja, a harmadik az elitek státuszának és hatásmódjának ebből eredő megváltozása. A modern társadalom differenciálódása, mind nagyobb komp-

lexitása, ami együtt jár az egyes társadalmi területek növekvő kölcsönös függőségével, mind nagyobb koordinációs erőfeszítéseket és tervezési technikákat követel meg. A gazdaság területén e követelményekre a növekvő tőkekoncentráció és a monopóliumképződés a válasz. A gazdasági tevékenység koordinációs technikája ugyanaz, mint ami az uralom és a politika szervezetében is tökélyre fejlődött – ez pedig a bürokratizálás technikája. A gazdasági tevékenység bürokratikus koordinációja a „magánhivatalnokok”, vagyis az alkalmazottak tömegét teremti meg, akiknek élén az alkalmazott döntési szakember, a menedzser áll. Az uralom és a gazdaság párhuzamos és átfogó bürokratizálása jelenti Mannheim számára a társadalmak tervezhetőségének legfontosabb alapját, és egyben szükségletét, pozitív és negatív értelemben egyaránt, mivel a tervezés már a demokrácia kebelében létrehozza egy központosított irányítás mechanizmusait (Mannheim 1970: 40 skk).

De Mannheim itt is, analitikus eljárását követve, olyan tendenciákat mutat ki, amelyeknek dezintegratív hatása van. A vázolt fejlődés nyomán strukturálisan is, és a mindennapi észlelés szintjén is eltűnik a korai liberális szemléletre oly jellemző ellentét az állami bürokrácia és egy dinamikus, önálló polgárság között, amely aktív parlamenti ellenőrzéssel visszaszorítja a bürokratikus uralmat. Ehelyett az állampolgár az állami, politikai és gazdasági területen egyaránt bürokratikus szervezett, az ő élethelyzetétől egyre távolodó elitekkel találkozik (Mannheim 1967: 52 skk).¹⁴

Az élethelyzetek e különbözősége nemcsak az anyagi egyenlőtlenség következménye, hanem az elitekkel szembeni új követelményekből is fakad. Az elitek által ellátandó koordinációs feladatok ugyanis a tudás specializációját követelik meg, specifikus képzést igényelnek. Ezenkívül a gyakorlatnak olyan területét hívják életre, amelyből a mindennapi élettől nagyon távol eső tudásrendszerek és fontossági hierarchiák származnak. Ez a tendencia ellene hat az elitek körforgásának, mely a demokratikus uralom ideáltípusában rejlik, és az elitek körének „feudalizációjához” vezethet (Mannheim 1967: 54). Ezt a folyamatot Mannheim szerint súlyosbítják olyan jelenségek, amelyek az értékeltek funkcionális elitekké alakulásával függenek össze. Mannheim ezzel kapcsolatban „negatív demokratizálásról”, illetve „negatív liberalizálásról” beszél, és felsorol néhány folyamatot, amely erősíti ezeket a tendenciákat (Mannheim 1967: 99 skk).

A társadalmi differenciálódás, a koordinációs feladatok halmozódása maga után vonja az olyan pozíciók halmozódását és főleg sokféleségét is, amelyek elit jellegűnek számítanak. Az elitszoportok funkcionális szétaprózódása és versengésük gyengíti normaadó hatalmukat és normaérvényesítő képességüket. A funkcionális elitek teljesítményhez kötött rekrutációja egyrészt lehetővé teszi az alulról való felemelkedést az elitpozíciókba és ezáltal fokozza az elit heterogenitását. Másrészt az elitek konkurenciája és az elitpozíciók strukturálisan meghatározott távolsága a mindennapi élethelyzetektől az elitek zart-

ságához vezet, mint például a már említett feudalizáció, amely szembekeverül a teljesítményelvvel.¹⁵ Tehát a tömegtársadalom ráutaltsága a szabályozásra, aminek a funkcionális elitek létrejötte köszönhető, ezzel az elitváltással egyidejűleg az elit vezetési képességét aláásó hatásokat idéz elő, amelyek a tömegdemokráciában destabilizáló tendenciák kiindulópontjává válnak.

A demokráciát erősítő, illetve destabilizáló tendenciák itt leírt, feszültségektől terhes viszonya a tömegdemokráciában ható tényezők „nem-egyidejűségének egyidejűségéből” adódik (Mannheim 1967: 48 skk). A „nem-egyidejű egyidejűsége” kifejezéssel Mannheim olyan társadalmi rendezőelvek szinkron hatását jelöli, amelyek történetileg eltérő korokban keletkeztek és a társadalmak különböző fejlődési stádiumaiból származnak. Már találkoztunk ezzel a jelenséggel annak az aránytalanságnak az alakjában, amely a formális racionalizálás lehetőségei, valamint a társadalom és a szubjektum jóval e lehetőségek mögött kullogó normatív racionalizálása között fennáll. A tömegtársadalomra vonatkoztatva a nem-egyidejű egyidejűsége azt jelenti, hogy a korai kapitalista szakasz liberális rendszerelemei és a fejlett kapitalista-demokratikus állam szabályozó technikái egymás mellett léteznek. Mannheim ezzel a konstrukcióval azt akarja megmutatni, hogy a még dezorganizált „laissez faire” viszonyoknak át kell adniuk a helyüket a szabályozó, azaz tervszerű rendnek, amely jobban megfelel egy komplex társadalomnak. Mannheim elemzése (1967: 50 skk) azt mutatja, hogy a liberális és a regulatív mozzanat ellentmondása azért keletkezik, mert *mindkét* rendszerelem pozitív igényei és dezintegratív hatásai kölcsönösen gátolják egymást. Így például az állam szabályozó tendenciáit, amelyek a konjunkturális ciklus diszfunkcionalitását és annak szociális következményeit kívánják megszüntetni, akadályozzák a gazdaság „laissez faire” igényei, és viszont: az emancipatorikus igényeket, amelyek a liberális elvekből kiinduló fundamentális demokratizálódásból adódnak, korlátozzák a szabályozó szociotechnikák. A demokratikus és piacgazdaságilag szervezett társadalom azonban egyik mozzanatról sem mondhat le: a kettő egyensúlyától függ a társadalmi stabilitás.¹⁶

Mannheim javaslata láthatóan arra irányul, hogy a kétfajta rendszerelv dezintegráló hatású kölcsönös blokádját ilyen egyensúlyba vezesse át. Ebben az értelemben tehát ezeknek az elveknek a dezintegráló hatása nem abban áll, hogy egymás mellett léteznek a társadalomban, hanem sokkal inkább abban, hogy koordinálatlanul fejtik ki a hatásukat. A politikai cselekvés feladata az, hogy egy hosszú távú koncepció keretében céltudatosan koordinálja őket. Eképpen értelmezhetnénk ma pragmatikusan Mannheim tervezési koncepcióját.

A koordináció illetően erőfeszítése nélkül, úgyszólván magára hagyva azonban az ilyen egymás mellett létezés strukturális okokból hamar kritikus helyzetbe kerülhet. Ezt bizonyítják Mannheim elemzése: a „fundamentális demokratizálással” – és ezzel összefüggésben széles rétegeknek a politikai képviselőre támasztott igényével – szemben áll

az elit és a tömeg növekvő távolsága, valamint a „negatív demokrati-
záció” delegitímáló hatásai. A társadalom morális-normatív integráci-
ója nem realizálható egyrészt a cselekvési orientációk partikularizáló-
dása és individualizálódása folytán, de, másrészt, az elitek hatalmi
konkurenciaharca miatt sem. A tőke magas fokú koncentrációjával és
az iparosítás előrehaladásával a népesség legnagyobb része függővé
válík a munkalehetőségektől, amelyek megteremtésére, megtartására
vagy leépítésére semmilyen társadalmi ellenőrzés sem gyakorolhat
befolyást.¹⁷

Gazdasági válság idején a normatív bizonytalanságot fokozza a
státuszbizonytalanság, miközben a választások, illetve az elitcsere
demokratikus szabályozó technikái ezt az elbizonytalanodást nem
képesek megszüntetni. Az ilyen helyzetekben, amikor erős a késztetés
a társadalomirányításban való részvételre a szociális lecsúszás meg-
akadályozása végett, és nagy az igény a komplikálatlan értelmi
tájékoztatásra, sikert érhetnek el mind az értelmi-szimbolikus síkon,
mind gyakorlati téren olyan alternatív válságmegoldások, amelyek
kihasználják a felgyülemlett agresszivitás erejét, hogy kiküszöböljék
a demokrácia liberális elemét, és a központi szabályozás mozzanatait
állítsák előtérbe. Az ilyen intoleráns válságreakcióknak, melyek a
szervezetlen bizonytalanságot szervezett bizonytalanságba akarják
átvezetni, a formája közismerten a totalitárius diktatúra, amely Mann-
heim terminológiájában lehet vagy racionális, univerzális felvilágosí-
tói igénnyel fellépő baloldali diktatúra, vagy irracionális, partikuláris
nationalista jobboldali diktatúra (Mannheim 1970: 29 skk).

A demokráciából a diktatúrába való átmenet manheimi elemzésé-
ben az az izgalmas, hogy a társadalmi rend e két típusát nem kontrárius
ellentétekként fogja fel, hanem mint az ipari társadalom két struktu-
rálisan rokon típusát. Mind a baloldali, mind a jobboldali diktatúra a
tömegdemokrácia dezintegráló tendenciáival szembeni reakcióként
olyan szociotechnikákat alkalmaz a dezintegráció leküzdésére, ame-
lyeknek lényeges eszközei és hatáslehetőségei már a demokratikus
tömegtársadalomban létrejöttek. Mannheim elkerüli e két társadalom-
típus ideologizáló szembeállítását, így tekintete szabadabbá válik azok-
nak a szociális mechanizmusoknak az észlelésére, amelyek összekap-
csolják őket, és mindkettő számára közősek, még ha különböző célok
elérésére használják is fel őket.

Mannheim felismeri, hogy nemcsak a közvetlen terror és kényszer
az, amire a totalitárius diktatúrák támaszkodnak. Világosan látja, hogy
a lakosság rendszer-konformitásának, illetve lojalitásának elérésére a
mindkét társadalomban alkalmazott szociotechnikák olyan meghatá-
rozott támadási pontokra irányulnak, amelyek az egyéneknek a diffe-
renciált társadalom intézményi sokféleségébe való beágyazottságából
adódnak.

A szociotechnikák nem az emberre általában irányulnak, hanem az
embert mint szociális személyt ragadják meg, aki társadalmi szerepei
révén a társadalmi struktúrába tagozódik. Csak ezért képesek a

szociotechnikák egyáltalán hatékonyan működni, hangzik Mannheim par excellence *szociológiai* érve. Az embert olyan minőségében szólítják meg, mint tanulót, páciens, nyugdíjast, munkavállalót, illetve társadalmi szerepeiben mint férfit és nőt (Mannheim 1970: 22). Magatartásuk tartósan motiválható azokon a szükségleteken keresztül, amelyekkel az egyének mint ilyen vagy olyan szerepek hordozói rendelkeznek. A központilag irányított, a mindenkori uralkodó pártnak alárendelt érdek- és hivatásszervezetek kiépítése, amelyek a kommunista és fasiszta diktatúrában egyaránt meghatározták a társadalmi élet szervezetét, világosan megmutatja e szociotechnikák jelentőségét. Az ily módon „befogott” társadalomtagok irányítása ezután már történhet közvetett módon, például a jóváhagyott témák és kommunikációs tartalmak szabályozása révén a médiában és az oktatási rendszerben, vagy a szerepek és elvárások újradefiniálása révén a szimbolikus síkon, a propaganda alkalmazásával (Mannheim 1967: 157 skk). De közvetlenül is történhet az irányítás a személyes szabadságba történő beavatkozás nélkül, például oly módon, hogy különféle klientúrákat alakítanak ki a szociális gondoskodás változatos formáiban, a betegellátás, az öregségi és szegénygondozás terén, szabályozzák az iskola-politika révén a mobilitást, vagy adó- és pénzpolitikával, illetve az állami újraelosztás szolgáltatásaival a gazdasági magatartást (Mannheim 1967: 392).

Mindkét társadalomtípusban megtalálhatók tehát e szociotechnikák mind közvetlen, mind közvetett formái. A diktatúrák azonban, amelyek rá vannak utalva a lakosság érzelmi mozgósítására, a közvetlen formákat részesítik előnyben, míg a közvetett befolyásolás módszerei a demokratikus jóléti állam tipikus legitimációs mechanizmusává fejlődtek. A történeti fejlődés annyiban igazolta Mannheimet, hogy a nyugati demokráciák 1945 után a közvetett befolyásolás szociálpolitikai technikáit kultiválták, hogy megelőzzék a háború előtti időszak dezintegratív tendenciáit. A fasiszta diktatúrákból demokratikus alkotmányú társadalmakba való átmenet eseteiben is történetileg bevált eszköznek bizonyultak az 1945 után gyakorolt jóléti állami szociotechnikák. Ennyiben Mannheimel szólva azt mondhatnánk, hogy végbement egy tanulási folyamat a totális diktatúrákban láthatóvá vált szociotechnikák demokratikus alkalmazása, illetve alkalmazhatósága tekintetében, és hogy ez nem történhetett volna meg, ha a Mannheim által kimutatott strukturális összefüggés nem létezett volna. Bármit tartunk is tehát Mannheim tervezéssel kapcsolatos lelkedéséről, illetve egy új ember¹⁸ megformálására vonatkozó – olykor egészen orwelli – javaslatairól, nem szabad elsiklani afelett, hogy Mannheim itt a nyugati társadalmak fejlődésének egy fontos elemét ismerte fel. Hogy aztán ebből a helyes felismerésből – mint oly gyakran a társadalomtudományokban, gondoljunk csak Marxra – eltűzött, sőt akár hamis következtetéseket vont le a jövőre vonatkozóan, az más lapra tartozik.¹⁹

A fentiekkel szemben azt az ellenvetést lehet tenni, hogy a fasiszta rezsimekből az átmenet a demokratikus rezsimekbe azért volt a jóléti állam szociotechnikáinak alkalmazásával lehetséges, mert a fundamentális demokratizáláshoz szükséges – ha nem is elégséges – rendszerelemek egyik potenciális hordozója, nevezetesen a piacgazdaság, megmaradt a fasiszta diktatúrák alatt is. A posztszocialista országokban ezzel szemben újra létre kell hozni a piacgazdaságot, ami természetesen előfeltételezi az államilag tervezett gazdasági forma szétrobbantását. Valójában Mannheim látja a baloldali diktatúra típusának ezt a másságát, amikor megmutatja, hogy a magángazdaságnak mint piacgazdaságnak a kiiktatása ezeket a rezsimeket arra kényszeríti, hogy szociotechnikailag pótolják azokat a rendszer- és struktúráképző teljesítményeket, amelyek korábban a piacgazdaságból eredtek. Ebben az összefüggésben Mannheim szerint három fő problémát kell megoldani: először is új elitet kell teremteni a kisajátított régi helyébe; másodsor, szükség van a státuszkielölés új rendszerének kifejlesztésére, mivel a teljesítményelv és az anyagi helyzet differenciálódása már nem hozza létre a társadalmi pozíciók hierarchiáját; és végül, a teljesítménymotivációt is másként kell megteremteni, mivel elesnek a piacgazdasági, anyagi ösztönzők (Mannheim 1970: 67 skk).

E probléma megoldása – mint már tudjuk – a mobilitás politikai és állami szabályozásában áll, amelynek révén a státuszt kijelölés útján rögzítő nomenklatúra-rendszerekben az új elitet szelektálják²⁰, valamint az érzelmileg telített propagandával támogatott felhívásokban, melyek teljesítményre és versenyre buzdítottak (mindennek háttérben természetesen egy permanens felügyelet rendszerével és a disszenzus elnyomásával).

Tekintettel erre a diagnózisra, amely nagyjában-egészében fedi azokat az eredményeket, amelyekre a „reális” szocializmus ötven éve nyomán Mannheim után juthattunk, elmondhatjuk, hogy a kommunista rezsimek stabilitása sokkal nagyobb mértékben függött a pártállamilag irányított szociotechnikák integrációs teljesítményeitől, mint például a fasiszta rezsimeké, mert ezek alkották a baloldali diktatúrák egyetlen integratív mechanizmusát. Ennek megfelelően a polgárok kliensi viszonya az államhoz is kifejezettebb volt.

Nagyon is érthető, ha ma a posztszocialista társadalmakban a fundamentális demokratizálódás szükségletére tekintettel a feladatot elsősorban a mindenütt jelenlévő állami dirigizmus visszaszorításában látják. A polgár ellenőrző hatalmát kell erősíteni és nemcsak a parlamenti pluralizmus révén, hanem az államtól való gazdasági függetlenségére, vagyis a piacgazdaság demokratizáló erejére alapozva, amelyet Mannheim is belefoglalt a fundamentális demokratizálás fogalmába. Ezzel persze az eddig központilag tervezett társadalomba szükségképpen olyan rendszerlemeket építenek be, amelyek a Mannheim által „laissez faire liberalizmussal” körülírt rendszertípusból származnak. Ezzel újra helyreállt a „nem-egyidejű egyidejűsége” a manheimi értelemben, mindenesetre a különbséggel, hogy

ezúttal a tradicionális – mintegy elavult – elemeket a szabályozó tényezők képezik, a modernizáló erők szerepét pedig a piac és a parlamentarizmus liberális mozzanatai töltik be.

Milyen következményekkel jár mármost a két rendszer elemeinek újolagos egymásmellettsége, amit a posztszocialista társadalmakban találunk? Ha a posztszocialista átalakulási folyamatot abból a szempontból vizsgáljuk, hogy megvannak-e benne a Mannheim által kimutatott válságkritériumok, akkor meglepetéssel állapíthatjuk meg, hogy ezek nagyon is kitapinthatóak: a népesség társadalmi struktúrája eddig nem tagolódott világosan, és ezért az érdekek sem kapcsolódnak stabil csoportosulásokhoz.²¹ Ezért manheimi értelemben beszélhetünk egy legalábbis átmeneti „eltömegesedési” effektusról. Ez ugyan nem kizárólag a fordulat „laissez faire” sokkja által kiváltott atomizálódásra vezethető vissza, hanem sokkal inkább arra, hogy a létező szocializmus rétegződési képlete eléggé differenciálatlan volt, új pedig még nem tudott stabilizálódni. E két tényállás következménye azonban ugyanaz – hiányzik a szilárd kapcsolat szociális helyzet és érdekek között, úgyhogy az újonnan keletkezett politikai képviselőt egyetlen csoportosulása sem rendelkezik stabil választói bázissal.

Ugyanígy megállapítható a normatív cselekvési orientációk általános elbizonytalanodása is. A fordulat morális megújulásra igényt támasztó és szolidaritást ígérő hatása éppúgy elbukott a versengő elitcsoportok differenciálódásán, mint a szociális élethelyzetek ugrásszerű, széttartó fejlődésén. Az „átalakulási anómia” fogalma úgy látszik, adekvátan jelöli meg a normatív dezintegrációnak ezt az állapotát.²²

Az új elitek fejlődése is nagyrészt olyan vonásokat ölt, amelyeket Mannheim is ábrázolt. A szociális távolság a fordulat elitje és a lakosság között, amelyből csak nemrég lépett elő, egyre nő és mindinkább megszilárdul. Ezáltal elmélyül a tudásrendszerek és fontossági hierarchiák különbözősége is. Ez a távolság megerősíti az új elit hatalmi, információs előnyét és privilégiumait, és ennyiben a Mannheim által megfigyelt „refeudalizáció” irányában hat. Az új elitek definiáló hatalmát, azaz integráló és vezetési képességét egyrészt korlátozza belső megosztottságuk, másrészt az, hogy érték-elitből a bürokratikus uralom funkcionális elitjévé válnak.²³ A manheimi „negatív liberalizálás” delegitimáló folyamatai tehát erre a helyzetre is ráillenek.

A tömeges normatív elbizonytalanodást és az új elitek csekély integráló erejét ugyancsak tömeges státuszbizonytalanság kíséri. A felemelkedés és lecsúszás esélyeinek a piacgazdaság és a politikai rendszerváltás általi újrafelosztása az élethelyzetek újraosztásához is vezet, amelyek alakulása alig kiszámítható. Széles néprétegek számára ez az újraelosztás a szociális süllyedés veszélyét hordozza.²⁴ Amennyiben Mannheim diagnózisa találó volt, úgy a posztszocialista társadalmak átalakulási szakaszában is „irracionális” választói magatartást várhatunk, például a Mannheim által „hangulati tolulásoknak”

nevezett formában. Valóban megmutatkozik, hogy a választói magatartás az átalakulás időszakában kiszámíthatatlan, amennyiben az egyes pártok választói bázisa még képlékeny, és a szavazók választásról választásra váltogathatják politikai táborukat. Ha egyáltalán kirajzolódik valamilyen tendencia, akkor az azoknak a pártoknak az előnyben részesítése, amelyek az állam által garantált szociális biztonságot hirdetnek. Abban a négy országban, ahol a fordulat óta már voltak új választások – Litvániában, Szlovákiában és most már Lengyelországban is a választók –, egyértelműen amellet döntöttek, hogy a gazdaság liberális rendszerelemeit állami kontrollal egyenlítsék ki.

Látjuk tehát, hogy a regulatív és liberális rendszerelemek a poszt-szocializmus átalakulási folyamatában strukturálisan hasonló helyzetet teremtenek, mint amelyet Mannheim a demokrácia totalitárius diktatúrába való átmenetének lehetőségét magában rejtő válsághelyzetként írt le. A radikális liberalizmus mármost azt ajánlja a kiélezett helyzet feloldására, hogy még jobban vissza kell szorítani az állami szabályozás elemeit, fokozottan támogatni a piac hatását akár a feltétlen prioritásig. Így vélik megszüntethetni a nem-egyidejű egyidejűségét, amelyet ezúttal az átalakulás ideológiai síkján fordított előjelekkel észlelnek (vagyis, a reguláció = elavult, a „laissez faire” = a jövő hírnöke). Történeti és egyszersmind ideológiakritikai perspektívából mármost azt tanulhatjuk Mannheimtól, hogy a liberális rendszerelemek korántsem rendelkeznek az időtlen vezérfonal jellegével, amelyet követve bármikor el lehet jutni az igazságos társadalomhoz, hanem nagyon is hathatós tényezőként működnek közre a modern társadalmi fejlődés labilis szakaszainak kialakulásában. Valószínűsíthető – és nemcsak Mannheim diagnózisát követve, hanem mindenekelőtt a mai átalakulási folyamatról szerzett ismereteink alapján –, hogy a liberális elemek erőltetése, mindenekelőtt a nagyipar privatizációja formájában, a szociálpolitikai intézkedésekről való egyidejű lemondás mellett tovább fokozná az anómiát. Ezzel adva volna az esélye egy, a manheimi értelemben vett irracionális, azaz baloldali vagy jobboldali populista reakciónak, amelynek előhírnökeit máris regisztrálhatjuk. Másfelől viszont az állami szabályozási technikák konzerválása azt is jelentené, hogy leblokkolják a poszt-szocialista országok megcélzott „fundamentális demokratizációját”, melyhez szükség van a liberális rendszerelemek, köztük a piac hatására. Mannheim strukturális elemzése megmutatta, hogy egy stabil demokrácia szükségképpen magában foglalja az egyensúlyt a szabadság és a szabályozás elemei között. Egy ilyen vállalkozás mindig azt jelenti, hogy a fenti elemek közötti szűk ösvényen egyensúlyozunk, amelyen, ha nem akarunk jobbra vagy balra lecsúszni róla, óvatosan és megfontoltan kell haladni – vagyis jól meg kell tervezni az utat. De Mannheim elemzése azt is megmutatja, hogy ilyen tervezés esetén nem szabad visszariadnunk ideológiai okokból a korszellemnek nem tetsző eszközöktől, amennyiben azok a demokratikus fejlődés stabilizálását szolgálják. Ha a „tervezett szabadság” (planning for freedom) Mannheim utópiája volt is, tárgyilagos

elemzései, amelyekre ezt építette, bizonyára az ideológikus gondolkodás ellen hatnak.

A liberalizmusról a tervezésre való átmenet manheimi leírása a következő tanulságokat kínálja a posztszocialista átmenetre vonatkozóan:

a) A piac és a politikai pluralizmus liberális rendszerelemei – a fundamentális demokratizálás – az átalakulási folyamat nélkülözhetetlen mozzanatai.

b) Csábító lenne azt mondani, hogy a posztszocialista fordulatnak – ellentétben a totalitárius diktatúrával – nem kultiválnia, hanem kiküszöbölnie kell a regulatív elemeket. De akkor féltő, hogy megismétlődne a Mannheim által leírt fejlődés egy totalitárius társadalom irányába.

c) A radikális neoliberális rendképzetek érvényesítése nem hogy stabilizálná az átalakulás folyamatát, hanem éppen ellenkező irányba hat.

d) A liberális és regulatív mozzanatok közötti egyensúly konstitutív jellegű a demokrácia számára. Erre a célra eddig – minden ellenkező neoliberális állítás ellenére – egyedül a kapitalista jóléti állam szociotechnikai bizonyult alkalmas eszköznek.

JEGYZETEK

¹ Ez az elképzelés például Locke (1967), de Ferguson (1966) „civil society” felfogásából is eredeztethető.

² Ha Friedman (1976: 45 skk) az első mozzanat ellen emel szót, Hayek radikálisan a második ellen fordul: „A szabad emberek társadalmában nem létezhet a kollektív magatartásnak semmiféle olyan alapelve, amely megköthetné az egyént” (Hayek 1981, III: 205).

³ A Cseh Köztársaságban, ahol Vaclav Belohradsky tekinthető a tendencia prominens szószólójának.

⁴ Mannheim neoliberális bírálatához lásd például Popper (1979: 51), Hayek (1959: 105 skk, 122 skk), valamint Mises (1952)

⁵ Mannheim explicit kérdése ebben az összefüggésben ismeretesen a következő: „Mit tanulhat a demokrácia a szociotechnika felhasználásából a totalitárius államokban?” (Mannheim 1967: 302 skk)

⁶ Mannheim differenciálatlan liberalizmusfogalmának kritikájához lásd pl. Boris 1971: 95 skk; Kettler–Meja–Stehr 1977: 169.

⁷ Ugyanezt az érvelést találjuk Simmelnél (1930: 480 skk), de Eliasnál is (1977, II: 330 sk).

⁸ Durkheim (1977: 395 skk); Marx megállapításához a morálnak a tőke hatására bekövetkező hanyatlásáról lásd Srubar (1993: 194 sk). Max Weber megállapítása „a gazdasági nagyüzem fegyelmező hatásáról” (Weber, M. 1972: 686 sk) ugyanebbe az irányba mutat.

⁹ A kapitalizmus két világháború közötti válsága, ahogy az egy marxista szemlélet számára mutatkozik, logikus módon vagy fasiszta diktatúrában, vagy a proletariátus diktatúrájában végződhet.

- ¹⁰ Mannheim diagnózisa ebben is megfelel a tömegtársadalom más kortárs elemzőinek a diagnózisával, lásd pl. Geiger 1926; illetve Lederer 1940. A tömegtársadalom elméletéről folytatott vitához ilyen összefüggésben lásd Boris 1971: 109 skk.
- ¹¹ Ebben a tézisben Mannheimmél megelőgezve látjuk azt, ahogy Merton tárgyalja az anómiaproblémát, illetve Merton vizsgálata a deviáns viselkedés és az anómia összefüggéséről megerősíti Mannheim megfigyelését. Vö. Merton (1968: 215 skk).
- ¹² Azért használom ezt a kifejezést, hogy rámutassak Mannheim funkcionális strukturalista eljárására, amelyet ehelyütt alkalmaz.
- ¹³ Úgy tűnik, itt Alfred Weber megkülönböztetése húzódik meg a háttérben, egyfelől a racionalitás halmozódásán nyugvó civilizációs folyamat, másfelől a kultúra mozgása, illetve a társadalmi folyamat között, amelyek mindegyikének saját logikája van (vö. Weber, A. 1951: 44 skk).
- ¹⁴ Mannheim e diagnózisa támaszkodhat például Max Weber értékelésére a bürokratizálódás folyamatáról, de Michels vizsgálatára is a politikai pártok bürokratizálódásáról (vö. Weber 1972: 128 skk, 567; Michels 1957)
- ¹⁵ Az 1933 előtti németországi tapasztalatai alapján Mannheim a teljesítményelv egyéb megsértéseit is felsorolja – például a faji diszkriminációt. (Mannheim 1967: 107). Ezeknek természetes megfelelője a baloldali eredetű diktatúrákban a teljesítményelv osztályszempontú felszámolása.
- ¹⁶ Ezt a tézist Habermas (1975) negyven évvel Mannheim után részletesen bizonyította, és a kései kapitalista állam legitímációs elvévé emelte.
- ¹⁷ A munka társadalmisításának és a termelési eszközök magántulajdonának Marx által kidolgozott ellentmondását Mannheim a háború után a társadalmi tervezés fő érveként veszi át (Mannheim 1970: 15 skk).
- ¹⁸ Ebben is kifejezésre jut Alfred Weber és Mannheim gondolkodásának közelsége (lásd Alfred Weber: *Zur Gegenwartsfrage. Kommt der vierte Mensch?* című munkáját: Weber, A. 1950: 446 skk).
- ¹⁹ Ma ezekhez a téves következtetésekhez sorolandó a totális tervezésnek, illetve az emberek szándékos manipulálásának a szorgalmazása éppúgy, mint az az elképzelés, hogy a szociálpolitikai intézkedések társadalmi szolidaritáshoz vezetnek (Mannheim 1970: 15 skk), s nem, mondjuk, elosztási konfliktusokat hívnak életre. Igaz, Mannheim még nem tudhatta, hogy egy gazdasági, szociálintegratív és politikai síkon egyaránt totálisan tervezett társadalom milyen diszfunkcionális hatásoknak van kitéve.
- ²⁰ Parsons megkülönböztetése az *achieved* és az *ascribed* státusz, a kapitalista-liberális és a totalitárius integráció ismérvei között egybeesik Mannheim elgondolásáival (vö. Parsons 1951: 182 skk).
- ²¹ Vö. Srubar 1992.
- ²² Ezt a fogalmat Jiri Kabele alkotta (1992: 14 skk; vö. még Srubar 1992).
- ²³ Az ebből a változsból származó delegitimáló hatásokra lásd például Berking–Necker 1991; Hermanova et al. 1992: összefoglalóan Srubar 1992.
- ²⁴ A Cseh és a Szlovák Köztársaságból és Magyarországról származó adatok szerint a lakosság mintegy ötven százaléká tart a társadalmi lesüllyedéstől (vö. Andorka 1992; Butorová et al. 1992).

IRODALOM

Andorka, Rudolf 1992. *Probleme und Lösungsstrategien in der Revolution: Sozialpolitik in Mittel- und Osteuropa*. Eröffnungsvortrag am 26. Deutschen Soziologentag 28. 9. – 2. 10. Manuscript.

- Berking, Helmuth–Sighard Neckel 1991. Außenseiter als Politiker. Rekrutierung und Identitäten neuer lokaler Eliten in einer ostdeutschen Gemeinde. *Soziale Welt*, 42, 283–299.
- Boris, Dieter 1971. *Die politische Soziologie im Spätwerk Karl Mannheims*. Stuttgart: Metzler
- Butorová, Zora et al. 1992. *Aktualne problémy Česko-Slovenska*. (Aktuelle Probleme der Tschecho-Slowakei), Bratislava: Zentrum für Sozialanalyse
- Durkheim, Emile 1977. *Über die Teilung der sozialen Arbeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Elias, Norbert 1977. *Über den Prozess der Zivilisation*. 2 Bd. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Ferguson, Adam 1966. *An Essay on the History of Civil Society*. Edinburgh: Univ. Press
- Friedman, Milton 1976. *Kapitalismus und Freiheit*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag
- Geiger, Theodor 1927. *Die Masse und ihre Aktion*. Stuttgart: Enke
- Habermas, Jürgen 1975. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Hayek, Friedrich A. von 1959. *Mißbrauch und Verfall der Vernunft*. Frankfurt am Main: Fritz Knapp Verlag
- 1981. *Recht, Gesetzgebung und Freiheit*. Bd. III: Die Verfassung einer Gesellschaft freier Menschen. Landsberg am Lech: Verlag moderne Industrie
- Hermanová, E. et al. 1992. Politické jaro na venkove a v malem meste (Politischer Frühling auf dem Lande und in der Kleinstadt). *Sociologicky casopis*, 28, 369–385.
- Kabele, Jirí 1992. *Ceskoslovensko na ceste od kapitalismu ke kapitalismu* (Die Tschechoslowakei auf dem Wege vom Kapitalismus zum Kapitalismus). *Sociologicky casopis* 28.
- Kettler, David–Volker Meja–Nico Stehr 1989. *Politisches Wissen. Studien zu Karl Mannheim*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Lederer, Emil 1940. *The State of the Masses. The Threat of the Classless Society*. New York: Norton & Comp.
- Locke, John 1967. *Zwei Abhandlungen über die Regierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Mannheim, Karl 1951. *Diagnose unserer Zeit*. Zürich etc.: Europa Verlag
- 1967. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Bad Homburg etc.: Verlag Gehlen
- 1970. *Freiheit und geplante Demokratie*. Köln/Opladen: Westdeutscher Verlag
- Merton, Robert K. 1968. *Social Theory and Social Structure*. New York: *The Free Press*
- Michels, Robert 1957. *Zur Soziologie des Parteiwesens in moderner Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Stuttgart: Enke
- Mises, Ludwig 1952. *Planning for Freedom and other Essays and Adresses*. South Holland, Illinois: Libertarian Press
- Parsons, Talcott 1951. *The Social System*. New York: The Free Press
- Popper, Karl R. 1979. *Das Elend des Historismus*. Tübingen: Mohr
- Simmel, Georg 1930. *Philosophie des Geldes*. Berlin: Duncker & Humblot
- Srubar, Ilya 1993. Der Zerfall des realen Sozialismus in Mitteleuropa. Folgen, Gemeinsamkeiten, Differenzen. Eine vergleichende Betrachtung des Transformationsprozesses in Polen, Ungarn, der CSFR und DDR/Beitrittsgebiet. In: Lothar Berthels (Hg.), *Gesellschaft, Staat und Lebensläufe im Umbruch*. Fernuniversität Hagen

-
- Weber, Alfred 1950. *Kulturgeschichte als Kultursoziologie*. München: Piper
— 1951. *Prinzipien der Geschichts- und Kultursoziologie*. München: Piper
Weber, Max 1972. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr

